

Желэзняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Непокупний А. П., Стрижак О. С., Франко З. Т. Гідронімія України [в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. О. С. Стрижак. — Київ: Наукова думка, 1981. — 264 с.

Kalbų tarpusavio ryšiai būna be galo įvairūs. Recenzuojamoje knygoje skiriami trys svarbiausios kalbinių bendrybių grupės: genetinės, arealinės (kontaktų prasme) ir tipologinės (p. 181). Šie ryšiai gali reikšti daugeliu būdų bei aspektų. Viena savaimingiausių kalbinių ryšių bei kontaktų raiškos sferų yra tikriniai žodžiai, tarp kurių ypatinga vieta tenka hidronimams, kadangi jie dažnai būna archaiškesni ir dėl to informatyvesni už bendrinę leksiką, be kita ko, ir chronologine prasme. Šią visuotinai pripažintą ir konkrečiais tyrinėjimais pagrįstą tezę dar kartą labai akivaizdžiai ir įtikinamai paremia aptariamasis veikalas.

Šio veikalo pasirodymas yra didelis įvykis ne tik ukrainų, bet ir apskritai slavų bei indoeuropiečių kalbotyroje. Taip yra dėl įvairių priežasčių.

Pradžioje tenka atkreipti akis į tai, kad iš viso slavų pasaulio indoeuropeistiniu aspektu viena svarbiausių yra būtent Ukrainos hidronimija, nes Ukraina, pirmiausia dešiniakrantė, priklauso prie tų teritorijų, kuriose labiausiai pagrįsta ieškoti slavų protėvynės. Vadinas, Ukrainoje labiau negu daugumoje kitų slavų kraštų tikėtina rasti pačių archaiškiausių slaviškų hidronimų. Todėl bene daugiausia iš Ukrainos hidronimų analizės gali išplaukti naujų duomenų, padedančių atsakyti į labai svarbų indoeuropiečių kalbotyros (tuo pačiu ir į slavistikos bei baltistikos) klausimą, kokio archaiškumo yra slavų vandenvardžiai ir koks jų santykis su vadinamąja senąja indoeuropiečių hidronimija.

Kitur, kur slavai yra ateiviai, ir jų hidronimija bus tam tikra prasme ir tam tikru mastu naujesnė, vėlyvesnė (išskyrus, suprantama, substratinę).

Ukraina yra ypatinga ir tuo, kad jos žemėje nuo seniausių laikų vyko patys įvairiausi kalbų bei etnosų kontaktų, mišimo, asimiliacijos ir įvairūs kiti procesai. Negalėjo šie procesai nepalikti pėdsakų ir hidronimijoje. Dalis Ukrainos nuo gilios senovės šliejasi prie senojo indoeuropiečių pasaulio — ilyrų, dakų, graikų ir kt. Čia paliko pėdsakus tiurkai, iranėnai (skitai), gotai, romanai, gal net keltai ir t. t. Senovėje Ukraina iš šiaurės, be kitų, ribojosi ir su baltais. Taigi ukrainų kalbos, toponimijos ir konkrečiai hidronimijos sąsajos su daugeliu indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbų bei tautų yra labai senos, nepaprastai įvairios ir sudėtingos.

Tad tiriamojo objekto — Ukrainos hidronimijos ryšių su kitų tautų vandenvardžiais — pasirinkimas rodo visiškai natūralus ir suprantamas. Tiesa, tirti šiuos ryšius yra iš tiesų sunku ir sudėtinga. Patenkinamai tai galima padaryti tik esant tam tikroms sąlygoms. Viena, būtina turėti surinktus ir lingvistiškai apdorotus kontaktuojančių kalbų hidronimus. Antra, šių kalbų hidronimika ir apskritai onomastika turi būti atitinkamai ištirta ir kt. Šios sąlygos, bent iš dalies, jau yra intensyviai vykdomos. Plačiau jų neapartinėdami, priminsime, kad vienas pačių išpūdingiausių pastarųjų metų indoeuropiečių onomastikos veikalų yra parengtas ir išleistas Ukrainoje — tai „Ukrainos hidronimų žodynas“: Словник гідронімів України / Ред. кол. А. П. Непокупний, О. С. Стрижак (заст. голови), К. К. Цілуйко (голова). — Київ: Наукова думка, 1979. — 780 с. Ukrainų onomasti-

kos specialistų darbai plačiai žinomi – jie rodo, kad šio krašto vardyno įvairiapusiškam tyrinėjimui susidarė ir subjektyvios prielaidos.

Knygoje aptarta daug svarbių klausimų – tai nesunku pastebėti vien tik pažvelgus į knygos turinį. Nagrinėjami trys Ukrainos hidronimijos ryšių su kitų šalių hidronimija aspektai: leksinis, darybinis ir fonetinis. Plačiausiai analizuojami leksiniai ryšiai, kurie aptarti 9 stambiose studijose: 1) „Seniausių onomastinių fiksacijų ryšiai“; 2) „Balkanų – Ukrainos ryšiai ir paralelės“; 3) „Baltų – ukrainų ryšiai ir paralelės“; 4) „Padneprės – Lechijos ryšiai ir paralelės“; 5) „Padunojės – rytų Ukrainos bei kiti ryšiai ir paralelės“; 6) „Pakarpatės – rytų Ukrainos ryšiai ir paralelės“; 7) „Ukrainos – Paokės ryšiai ir paralelės“; 8) „Ukrainų – kitų rytų slavų ryšiai ir paralelės“; 9) „Tiurkų – ukrainų ryšiai ir paralelės“. Darybiniai ir fonetiniai santykiai apžvelgti likusiose dviejose studijose. Taigi knygoje yra 11 gana savarankiškų dalių, kurios rašytos atskirų autorių. Tik visiškai nesuprantama, kodėl dalių autoriai niekur nenurodyti – tai skriauda ne tik autoriams, bet ir skaitytojui. Aplinkiniais keliais teko patirti, kad I, IV – VII dalį rašė A. Strizakas, II – I. Železniak, III, VIII – A. Nepokupnas, IX – T. Masenko, X – A. Korepanova, XI – Z. Franko. Taigi ši knyga – kolektyvinis veikalas, kurios problematika, temų ratas gal kiek priklausė (tai visiškai natūralu), be daug ko kita, ir nuo jų rašiusiųjų autorių interesų bei darbų krypties.

Knygoje pateikta nepaprastai daug naujų duomenų, informacijos. Ją visą aprėpti skaitytojui labai sunku. Juoba kad dauguma straipsnių (išskyrus bene tik A. Nepokupno) parašyti laisvai, pasakytume, eseistiniu metodu, dėl to galutinai susisteminti kad ir atskirų studijų teikiamą informaciją neretai tenka pačiam skaitytojui. To galima buvo bemaž išvengti, jeigu knygoje būtų įdėta bent onimų, leksikos, dalykinė rodyklė. Deja, knygos pagalbinis aparatas yra minimalus – tokio pobūdžio darbui jis yra aiškiai nepakankamas.

Daugelis knygos dalių tiesiogiai ar netiesiogiai siejasi ir su baltistine problematika. Vienas leksinės dalies skyrius, kaip matėme, skirtas ukrainų hidronimijos ryšiams su baltų vandenų vardais. Kiek dažnesni ekskursai į baltistiką pasitaiko žodžių darybos skyriuje. Likusiuose etiuduose baltų kalbų faktai nagrinėjami rečiau, o ten, kur tema to nereikalavo, ir visiškai noliečiami.

Toliau trumpai stabtelėta ties tais dalykais, kurie glaudžiau susiję su baltistika.

Šia prasme daugiausia dėmesio nusipelno skyrius „Baltų – ukrainų ryšiai ir paralelės“ (rašytas A. Nepokupno). Jame pirmiausia aptariama baltiškų hidronimų Ukrainoje problema (remiantis daugiausia V. Toporovo ir O. Trubačiovo darbais ir iš esmės respektuojant bemaž tik jų požiūrį į baltizmą slavų kalbose problemos esmę). Šio skyriaus autorius linkęs manyti, kad galimos dvi termino „baltiškasis elementas“ (slavų kalbose) interpretacijos – siauresnė ir platesnė. „Baltiškasis elementas“ siaurąja prasme – tai baltiški reliktoi tų teritorijų, kuriose dar istoriniais laikais gyveno dabartinių baltų protėviai, palikę ne tik kalbinius, bet ir archeologinius, etnografinius pėdsakus. Čia priskirtina, pavyzdžiui, Aukštutinė Padneprė.

„Baltiškasis elementas“ plačiąja prasme (arba „netiesioginis baltiškasis elementas“) – tai toks, kuris efektyviausiai gali būti paaiškinamas baltų kalbų medžiaga,

kadangi archaiškas baltų kalbų pobūdis leidžias joms reprezentuoti ne tik pačių baltų, bet ir slavų kalbų praeitį. Tokie „baltiški“ vietovardžiai paprastai nesą paremti kitais baltiškais duomenimis (materialinės kultūros ar pan.). Be to, neturima jokių įrodymų, kad tokiose teritorijose kažkada gyvėnė baltai. Prie tokių teritorijų priklausanči Vidurinė Padneprė (pvz., Rosės baseinas) – p. 66.

„Baltiškasis elementas“ siaurąja prasme autoriaus dar dalijamas į du komponentus – senąjį ir naująjį. Riba, skirianti senuosius baltų kalbų reliktus nuo naujųjų, esą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikai. Prie senųjų priskiriami, pavyzdžiui, jotvingiški Vakarų Bugo baseino hidronimai (upė Гапа, ežeras Пульмо), o prie naujųjų – tokie baltizmai, kurie atsirado tais laikais, kai tam tikra dabartinės Ukrainos dalis įėjo į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį (pvz., upių vardai Гедвилив Яр, Любартиха, Литовка). Autorius pastebi, kad V. Toporovo ir O. Trubačiovo darbuose iškeltas uždavinys nustatyti baltiškų vietovardžių paplitimo pietinę ribą Ukrainos atveju praktiškai galės būti įvykdytas tik remiantis vėlyvaisiais baltizmais.

Toliau autorius pateikia bene 17 Ukrainos hidronimų, kurių dauguma yra neabejotini baltizmai: 1) Блева, Блива: plg. lat. *Blēve* up., liet. *blývas*, *blaivas*; 2) Вангупов < \**Vang-ug-*: plg. liet. *vangà* „dirva, laukas“, lat. *vaŋga* „žema drėgna pieva“, pr. *wangus* „lydimas“ ir liet. *ùpė*, lat. *upe*; 3) Вингул: plg. liet. *Ving-ul-upis*, *Ving-āl-upis*, *Ving-ēl-upis* (iš *vingis* ir *ùpė*); 4) Вовчас < \**Vilkesā*: plg. liet. *Vilkesā* ir *vilkas*; 5) Гапа < \**Apa*: plg. pr. *ape* „upė“; 6) Гобра: plg. liet. *gūbrà*, *gūbrỹs* ir pan.; 7) Горинь: plg. pr. *Goryn* ir pan.; 8) Жиргань: plg. liet. *Žirg-upė*, *Žirg-upis* ir *žirgas* (čia nebe būtina minėti upės vardas *Žirginės* – jis yra antrinis, perimtas iš pievos vardo *Žirginės*; pievos vardas *Žirginės* gali būti kilęs ne iš *žirgas*, o iš *žirginỹs* „alksnio ar beržo sėklų spurgana“); 9) Жовенка: plg. liet. *Žuvinė*, *žuvis*; 10) Жукля: plg. liet. *Žūkliai* k., *Žūkliai*, *žūklė* (prie šių dar būtų galima paminėti ir, sakysim, *Žūklia* lanka Kapsuko raj. bei kt.); 10) Коровель: plg. liet. *Karvėl-upis*, *karvėlis*; 12) Круплинь: plg. liet. *krùpė* „gurūžė“; 13) Седра: plg. Beržės intako vardą *Sidra*, ež. *Sedranki* ir pan. (abu iš buvusių baltiškų teritorijų); 14) Сертея < \**Sertēja*: plg. liet. *Seřt-upis*, *Sařtė* ir pan.; 15) Скоропинка – greičiausiai iš \**Skar-ap-*: plg. pr. *Skara*, lat. *Skar-upe* ir pan.; 16) Стерковое еж.: plg. liet. *Stařkė* up. ir *stárkas*, lat. *starks*, pr. *starkis* „sterkas“; 17) Упа (iš kur buvusios lietuvių tvirtovės ant Dnepro vardas Упск): plg. liet. *ùpė*.

Šių baltizmų interpretacija, ypač chronologinė, ne visada vienodai aiški. Tam tikrais atvejais tai iš tiesų gali būti vėlyvieji baltizmai, atsiradę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais (prie tokių autorius priskiria \*Упа: Упск bei Палесės Вупло < \**Upelė* ir kt.). Bet kai kurie jų gali būti ir iš žymiai senesnės epochos.

Šiame skyriuje aptariama dar viena grupė toponimų – tai sudurtiniai vietovardžiai su sinkopuotu balsiu *u* antrajame sande. Tas antrasis sandas būtų iš *-up-*: liet. *ùpė*.

1) Верпа < \**Ver-up-*: plg. liet. *Ver-ùpė*; 2) Вол̃пыс < \**Val-up-*: plg. liet. *Vāl-upis*; 3) Воспин < \**Uos-up-in-*: plg. liet. *Ūos-upis* (A. Nepokupno straipsnyje minimas, remiantis K. Būga, upėvardis *Vosupis* yra tik tarminė ar kiek iškreipta

lytis iš *Ūosupis*); 4) Сарпинское < \**Sar-up-in-*: plg. pr. *Sar-ape*, lat. *Sar-upji*; 5) Скерпка < \**Skir-up-*: plg. liet. *Skir-upis*.

Kaip matyti, skyriuje pateikta daug naujų faktų apie baltiškus vietų vardus Ukrainoje. Todėl be jokių abejonių ši studija laikytina vienu svariausių pastarojo meto darbų, padedančių vesti baltiškos toponimijos arealo pietryčių ribą.

Kitų skyrių baltistiniai dalykai jau nėra tiesioginis tiriamasis objektas, o panaudojami lyginimui, iliustracijai, atskirų hidronimų kilmei argumentuoti ar pan. Kiek dažniau baltų, ypač lietuvių hidronimų paralelėmis operuojama „Darybos“ skyriuje (rašytame A. Korepanovos). Visoje knygoje baltų kalbų faktai cituojami ar interpretuojami gana preciziškai. Tai tinka pirmiausia A. Nepokupno rašytam skyriui apie baltų–ukrainų hidronimų paraleles. Kas be ko, netikslumų, apsirikimų, klaidų vis dėlto pasitaiko. Bene labiausiai užkliūva tai, kad vieni baltiški žodžiai pateikiami kirčiuoti, kiti – ne, nors cituojamame šaltinyje jie visi sukirčiuoti. Pavyzdžiui, *Bilsinyčia* sukirčiuota, o greta parašytas upėvardis *Mašnyčia* – jau palikęs be kirčio (p. 194). Tokių atvejų gana daug: *blývas*, bet *blaivas* (p. 69), *gūbūras* ir *gūbrys* (p. 73), *Žuvinė*, bet *Plačioji* (p. 74), *rūpūžė*, bet *krupis* (p. 76), *Sařtupis*, bet *Serčūpys* (p. 78) ir kt. Vienur kirčiuojama bemaž ištisai ir gana tiksliai (pvz., p. 76, 82), kitur – paliekama be kirčių (pvz., p. 72, 74, 75, 79, 83 ir kt.).

Dažnokos korektūros klaidos (p. 34, 74, 82, 83, 194 ir kt.).

Pasitaiko hidronimų ar šiaip vietovardžių interpretacijos netikslumų. Antai, liet. upės vardas *Mūkė* (variantas *Mūkė*, atrodo, yra antrinis, vėlesnis – su tarmėje pailgėjusiu kirčiuotu balsiu *ū < ū*) visų pirma sietinas su liet. *mūkti* „tižti, zmekti“, *mukūs* „klampus“, lat. *muka* „klampi pelkė“ ir pan. Šio upėvardžio pirminė reikšmė bus buvusi „klampi, tiži upė“ ar pan., todėl jo siejimas su sanskr. *mūka*, gr. *μυκός*, lot. *mūtus* „nebylys“ vargu ar bereikalingas bei tikslus (p. 34). Be to, visiškai nesuprantama, kaip galėjo slaviško upėvardžio \**Мукъ* dabartinės lyties *Мика* (Dnepro ir Teterevo baseinas) galūnė *-a* atsirasti dėl indoeuropietiško hidronimų *Nida*, *Vara Drava*, *Mara* analogijos (p. 35). Juk tai tolimų teritorijų (*Nida* – Vyslos int.; *Vara* – Margos int. Ligūrijoj; *Drava* – Necės int. Pomeranijoj; *Marà* – Ančios intakas, Kapčiamiestis) ir, galimas daiktas, kartais ir skirtingų epochų vardai! Matyt, galūnės kaitai paaiškinti reikia ieškoti kitų priežasčių.

Buvusių Rytprūsų upių vardai *Skara* (kitas Priėgliaus vardas) bei *Skarupė* kildinami iš liet. *skėrỹs*. Apeliatyvas laikomas žemaitišku žodžiu (sekant E. Frenkelio) ir keliamas klausimas, ar nebus tik trijų Ukrainos upių vardai *Скоропинка* < \**Skar-ap-in-* labai savita žemaičių–prūsų izoglosa Ukrainoje? Atrodo, kad šitaip manyti aiškesnio pamato nėra (dėl bent dviejų priežasčių).

Viena jų yra ta, kad apeliatyvas *skėrỹs* vargu ar gali būti laikomas tik žemaitišku žodžiu. Tiesa, rytų Lietuvoje jis šiuo metu mažai nežinomas, bet dar pasitaiko apie Subačių, Kupiškį, o gal ir kai kur kitur. Kad šiose vietose žodis *skėrỹs* (ar *skerỹs*) tikrai buvo žinomas, rodo pavardės: pavardė *Skėrỹs* ar *Skerỹs* iš senesnių laikų (vadinasi, nėra migracinė) žinoma, be kitų vietų, nuo Grinkiškio, Kupiškio, Krakių, Krekenavos, Nemunėlio Radviliškio, Vabalninko, t. y. ir iš ten, kur pasitaiko išlikęs apeliatyvas *skėrỹs*. Vietovardžiai šią prielaidą tik patvirtina – pagal juos apeliatyvo *skėrỹs*, *skerỹs* (ar iš jo kilusių pavardžių) arealas ne vakarų Lietuvoje

atrodo net kiek didesnis: *Skėriai* k. Kaišiadorių, Pakruojo, Pasvalio raj., *Skėriškė* k. Kelmės raj., *Skerė* (ar *Skėrė*) miškas Dubingių apyl., *Skeriškės* pieva Obelių apyl., *Skėriškės* pieva Semeliškių apyl. ir pan. Be to, Lietuvoje yra trys upės *Skėr-upis*, kurių dvi yra ne iš Žemaičių (nuo Raudondvario ir Taurėnų).

Antra yra tai, kad buv. Rytprūsių upių vardai *Skara*, *Skarupė* bei Varnių apylinkių upelio vardas *Skaryčia* greičiausiai kildintini ne iš *skėrỹs* (tokiam kildinimui nepritaria, bent iš dalies, ir fonetika – *skēr-*: *skar-*), o sietini su rusų скорый „greitas“, dakų *skaras* „greitas“ – rekonstruojant pirminę greitumo ar pan. reikšmę.

Kas kita, žinoma, minėti trijų upių vardai *Skėr-upis* – jų pirmasis sandas greičiausiai bus kilęs iš *skėrỹs*. Ši aplinkybė, be to, aiškiai rodo, kad hidronimai, kilę iš *skėrỹs*, šaknį *skēr-* ir išlaiko, nekeičia jos į *skar-* ar pan. Apskritai Žemaičiuose šaknis *skēr-* į *skar-* (*Skaryčia* nuo Varnių) dėsningai negali pakisti.

Taigi Скоропинка, matyt, yra tiesiog ukrainų – baltų hidroniminė paralelė.

Pasitaiko ir kitų netikslumų, ginčytinų dalykų.

Sakysim, upės vardas *Netecza* (Vyslos baseinas) laikomas priesagos *-cza* (-ча) vediniu (p. 196). Iš tiesų tai yra upėvardis, kilęs iš priešdėlinio slavų kalbų apeliatyvo ukr. *нетеч* „stovintis vanduo, bala“, *нетеча* „upelis“, lenk. *nieciecz*, *nieciecza* „stovintis vanduo; mažas pakrantės ežerėlis, atsiradęs po upės potvynio“ (iš čia liet. *Netėčius* ež. Varėnos apyl.), *Nieczecza*, *Nieciecze* ež., *Nieciecza* ež. ir t. t.

Ir apskritai, „Darybos“ skyriuje, atrodo, derėjo nuosekliau laikytis darybinio (derivacijos) principo. Jo nepaisant, darybos nagrinėjimas praranda savo ribas, pereina į žodžių morfeminės sandaros apžvalgą arba, dar blogiau, yra iš viso klaidinantis (kad ir minėtas *Netecza* atvejis). „Darybos“ skyriuje neretai taip ir atsitinka – ten, kur reikėtų ir turėtų būti kalbama, sakysim, apie derivaciją bei sufiksus, dažnai pereinama prie žodžių formų analizės. Taip greta priesagos *-iž* (ukr. *-иж*) derivato *Лютіж* atsiduria iš priesaginio apeliatyvo kilęs hidronimas *Рубіж* (p. 202–203), greta *Синюга* – apeliatyvinis darinys *Лыга*. Prie jų minimas net upėvardis *Бендюга*, kuris laikomas esant oikoniminės kilmės (p. 210) – iš tiesų tai hidronimas, susidaręs iš germaniškos kilmės slavų kalbų apeliatyvo – plg. lenk. *bienduga*, *binduga* „(laivybai tinkamos) upės krantas, prie kurio sudaromi ir išplukdomi sieliai“, *binduga* „vieta paupy, kur kraunami sieliams tinkami medžiai ir iš kur plukdomi sieliai“ < vok. vid. žem. *bindinge*. Iš šio žodžio yra, sakysim, lenk. *Binduga* ež., *Pod Bindugę* ež. dalis, liet. *Bindūgė* up. (Prienų apyl.) ir pan. Ukrainos oikonimas *Бендюга*, be abejonės, taip pat yra panašiai atsiradęs.

Trumpai tariant, darybos analizėje reikėjo griežtai atskirti išvestinius hidronimus nuo kitų panašių galūnę turinčių ar šiaip kuo nors į derivatus panašių visai kitos darybos upių bei ežerų vardų. Tik tuomet hidronimų daryba atsiskirtų nuo kitų onimų darybos, išryškėtų hidronimų, o ne apskritai onimų ar net apeliatyvų darybos bruožai.

Keletas čia suminėtų trūkumų yra visai natūralus dalykas darbe, aprėpiančiame be galo daug kalbų, gausybę medžiagos, sudėtingiausią problematiką. Suprantama, kad atskirų knygoje paliestų kalbų atstovui lengviau tuos netikslumus ir pastebėti.

Aleksandras Vanagas